

AHLAT VE ÇEVRESİNDE 1945 'DE YAPILAN TARİHİ VE ARKEOLOJİK TETKİK SEYAHATI RAPORU

İbrahim Kafesoğlu

Ahlat'ta İstanbul Üniversitesine bağlı bir Araştırma Enstitüsü kurulması kararlaştırıldığından, bu Enstitüyü açmak ve Ahlat ile Van gölü bölgesinde tarihî, coğrafi ve arkeolojik tetkikler yapmak üzere Üniversite Coğrafya Asistanı Dr. Sırrı Erinç ile birlikte, 14 Ağustos 1945 günü uçakla Van'a hareket ettik.

Bizi Ahlat'a götürecek vapuru beklemek üzere kaldığımız Van ilinde, bir taraftan, ilerde bu bölgede incelemeler yapacak arkadaşların zarurî ihtiyaçlarını karşılamak gayesiyle Enstitüye yatak takımı, karyola, lüks lambası, bardak ve saire gibi şeyler satın alırken, diğer taraftan şehir içinde geziler yaptık. Ben ayrıca Van'ın eski çağ kültür merkezlerinden biri olan Tilkitepe'yi, eski Van şehrini, camilerini ve kal'asını ziyâret ettim. İki gün sonra Devlet Denizyolları Van İşletme İdaresi'nin Bitlis vapuru ile Ahlat'a gittik. Tarih, san'at ve arkeoloji bakımlarından hayli zengin malzeme bulduğum bu ilçeye yirmibeş gün hasretmek zorunda kaldım. Münasip bir zamanda Adilcevaz bucak merkezine giderek kal'asını, mimarî eserlerini, ilkokul müzesindeki çivi yazılı taşları gözden geçirdim.

İstanbul Üniversitesi Ahlat Araştırma Enstitüsü'nü kiraladığımız binada, 5 Eylül 1945 günü, Ahlat'lılardan mürekkep kalabalık bir kütle huzurunda açtık. Bu arada tetkiklerimizi ikmâl için bir müddet daha kalarak 16 Eylül 1945 de İstanbul'a döndük. Çalışmalarımız esnasında bizi büyük bir sempati ile karşılayan, ihtiyaçlarımızın tedariki hususunda hiç bir yardımı esirgemiyen Van, Ahlat, Adilcevaz halkına teşekkür etmeği borç sayarım.

Bu tetkik seyahati münasebetiyle bana verilen vazife sadece tarihî ve arkeolojik eserlerin tâyini ile yerlerinin tesbiti olduğu için kazı veya sondaj gibi dar mânada arkeolojik işlere girişmedim. Gelecek yıllarda arkeolog arkadaşlar vaziyeti şüphesiz daha amelî ola-

rak ele alacaklardır. Bu bakımdan sunduğum raporun yeter derecede ihzarî bilgi vereceğini ve beraberimde getirmiş olduğum keramiğin bölgedeki kültür çağlarının tayininde mühim rol oynayacağını sanırım. Fakat künbedlerle mezar stellerine ve kopya ettiğim bâzı kitâbelerle meydana çıkarmış olduğum eski Ahlat şehri sûrlarına aid ne fotoğraf ne estampaj veremiyorum. Umumî dünya vaziyeti yüzünden, o zaman, sayın Dekanımız Ord. Prof. H. Ongunsu'nun bizzat meşgul olmalarına rağmen film ve estampaj kâğıdı bulmak mümkün olamamıştı. Ancak bahis mevzu'u eserlere dair evvelce yapılmış neşriyatla ¹, raporuma eklediğim krokiler ve, tezyinat motiflerinden aldığım bâzı örnekler bu eksikliği az çok telâfi eder kanaatindeyim.

VAN

Tilkitepe — Van uçak alanında küçük bir hüyükdür. Dibinde hava yolları müstahdemlerine mahsus iki bina vardır. Dört tarafında çu-

¹ a) H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, New-York and Bombay, 1901.: Ahlat'ın kal'alarından, sûrundan, câmi'lerinden bahseder. Künbetlerden bâzılarını tetkiyk ve tarihlerini tesbit etmiştir. Mimarî bakımdan ele aldığı künbetlerin oldukça iyi fotoğraflarını, ayrıca Ahlat'ın âbide yerlerini gösterir; topoğrafik bir krokisini vermiştir.

b) Walter Bachmann, *Kirchen und Moschen in Armenien und Kurdistan*, Leipzig, 1913. Yalnız İki-künbet (Usta Şakirt, Bayındır künbedi) ile kal'adaki câmi'lerin, husûsiyle, mi'marî tarzlarından bahseder. Makta' ve plânlar verilmiştir. Fotoğraflar güzeldir. 44. Levhada gösterilen bir mezar taşı stel tezyinatı bakımından mükemmel fikir vermektedir.

c) Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt (Reise und Forschungen)*. II. cilt, I. kısım, 1926, II. cilt, II. kısım, 1931, Leipzig. Ahlat'ın pek kısa olan tasvirinde ve künbetlerin tanıtılmasında doğrudan doğruya Lynch'e ve Bachmann'a istinat edildiği görülmektedir.

d) Abdürrahim Şerif, *Ahlat kitabeleri*, İstanbul 1932. Eski ve yeni eserler dikkatle gözden geçirilmiş, künbetler teker teker zikredilmiş, mahzenler hakkında ma'lûmat verilmiş, koyun heykellerinden bahsedilmiştir. Ahlat'ın, mufassal olmayan, tarihçesi ile kitabeler bakımından mühimdir. Okunabildiği kadar bütün kitabeler neşredilmiş bâzılarının fotoğrafları verilmiştir. Mezar taşları üzerinde durulmuştur. Pek net olmamakla beraber fotoğrafı en bol olan kitap budur. Bu sebeple raporumuzda daha ziyade bu eseri zikrettik.

e) Albert Gabriel, *Voyages archeologiques dans la Turquie orientale*, Paris 1940. Ahlat'ı, san'at bakımından, derli toplu olarak tanıtmaktadır. Mi'marî tetkiyker itibariyle ehemmiyeti büyüktür. Fotoğraflar güzeldir, bir de kroki bulunmaktadır.

kurlar kazılmış ve kuzey cihetinde bir uçak sığabilecek kadar yer açılmıştır. Tilkitepe'de bundan 8-9 yıl önce Amerika'lı Reilly tarafından kazı yapılarak mühim kültür tabakaları tesbitine muvaffak olunmuştur. Kazı mahallinin bir tarafı son yer sarsıntılarından çökmüş ise de bu, ana şekli bozacak mahiyette değildir.

Van kal'ası — Göl kıyısında düz arazide birdenbire yükselen yalçın bir tepenin üzerinde inşa edilmiş olan Van kal'ası, bâzı yerleri yıkılmış olmakla beraber, sağlam bulunmaktadır. Kal'a hakkında vakıtle tetkikler yapan âlimlerin dikkatini çeken ve halk arasında Anah-Kız adıyla mâruf mahal, hakıykatende üzerinde durmağa değer bir hususiyet taşır. Burası tepenin kuzey yamacında, kal'anın dışında kalan yerinde som bir kayanın amudî ve muntazam surette yontulmasından meydana gelmiş iki altardan ibarettir ki bunlardan büyüğünün dibinde bir metre mik'aplık taş blokun cephesine başdan aşağı çivi yazısı mahkûk bulunmaktadır².

Eski Van şehri — Eski Van kal'asının güney eteğindeki düzlükte tesis edilmiştir. Etrafında toprak bir sûr vardır. Yeri, göle yakınlığı ve kuzey cihetinin kapalı olması dolayısıyla iskâna pek elverişlidir. Fakat muharebeler neticesinde vuku'bulan umumî muhaceret yüzünden terk edildiğinden sûr ve şehir bu gün tamamiyle haraptır. Bina yıkıntıları arasında iki tane tarihî kıymeti hâiz câmi' bulunmaktadır:

1. **Husrev Paşa Câmi'i** — Şark seferinde mühim rol oynayan Van Beylerbeyi Husrev Paşa'nın adını taşıyan bu câmi' XVI. asır Türk ma'bed inşa tarzının sade fakat güzel örneklerinden birini teşkil ediyor. Tek kubbelidir, renkli ve müzeyyen bulunan mihrabı müstesna, tezyinatsızdır. Duvarlarının el yetişebilecek kadar olan kısımlarındaki taşlar sökülüp götürülmüş kısmen yere düşmüştür. Oldukça sağlam görünen kubbe son hareket-i arz esnasında müteaddit yerlerinden çatlamış bulunmaktadır. Medhal kısmı sütun parçaları ve yığıntılarla doludur. Husrev Paşa'nın 991 (1581) tarihini taşıyan türbesi cami'in bitişiğindedir, haraptır.

2. **Kurşunlu cami** — Yukardakinin yüz metre kadar doğusundadır. Minaresinin tepesi yıkılmıştır. Mihrab taşı oymalı ise de Husrev Paşa'nunki gibi renkli ve müzeyyen değildir. Kubbenin tavanla birleştiği yere dairen madar «Ayet al-kürsî» yazılmıştır. Kitâbe ve tarih

² Zengin bibliyografya ile güzel bir hülâsa için bk. Prof. Dr. A. Müfid Mansel, *Urartu tarihi ve medeniyeti* (Van üniversite haftası, İstanbul 1944).

yoktur. Ancak yapılış tarzı ve malzemesi diğerinin aynı olduğu için hiç olmazsa Husrev Paşa camii'nin yapıldığı zamana pek yakın bir devirde inşa edilmiş olduğuna hükmedilebilir. Bunun da kubbesi çatlamış ve üzerini örten muntazam taşlar sökülüp götürülmüştür. Bu iki eser Van şehrinin uğradığı fecî âkıbet yüzünden ve modern Van'ın hayli uzak olmasından bu gün metrük kalmıştır, yıkılmak üzredir. Bu câmi'lerin güneyindeki düzlükte eski olduğunu tahmin ettiğimiz, altı köşeli kubbe ve parmaklıklı iki tane türbe bulunuyor. Tezyinat ve kitabe yoktur.

AHLAT

Ahlat, Van gölünün batı kıyısında, hafifçe yüksek bir düzlük üzerine serpilmiş dokuz mahalleden mürekkep bir ilçe merkezidir. Mahalleler birbirinden uzak olduğu için âdeta birer köy manzarası gösterir. Vaktiyle toprak işleriyle meşgul olup kışın veya bir tehlike anında emin bir melce saydıkları kal'a'ya çekilen halk, bağ bahçe ve tarla yaptıkları bu yerlere zamanla daimî olarak yerleşmiştir. Her mahallenin bol bir su başında toplanmış bulunması da bunu gösterir. Ahlat'ın mahalleleri şunlardır: 1 — Ergezen (merkez); 2 — Kal'a; 3 — Harabe-şehir; 4 — Kacar; 5 — Kırklar; 6 — Taht-ı Süleyman; 7 — Kulaksız; 8 — İki-kubbe; 9 — Tunus.

Ergezen mahallesine, tam gölün kenarında olduktan başka mevkîinin ortada bulunmasının diğer mahallelere nazaran sağladığı üstünlük dolayısıyla (Merkez mahallesi) de denilmektedir. Hükümet daireleri buradadır. Kuruluş tarihi islâmî bir menkıbeye dayanan Kırklar mahallesi ile Türklerin Kacar boyları tarafından iskân edilmiş olduğu anlaşılan Kacar mahallesi ve Arıklı deresi ile Taht-ı Süleyman dere-sinin birleştiği yerdeki Kulaksız mahallesi nisbeten muahhardırlar. Kasabanın en kuzey ucunu teşkil eden Tunus mahallesi ise daha yenidir. Bu itibarla bu mahallelerde vesika teşkil edecek tarihi kıymeti haiz eserlere rastlanmamıştır. Bizleri daha ziyade Harabe-şehir, Taht-ı Süleyman, İki kubbe, Kal'a ve kısmen Ergezen mahalleleri alâkadar etmiştir³. Şimdi tesbit ettiğimiz eserleri sırasıyla tanıtalım:

Mağaralar — Harabe-şehirden itibaren Kulaksız mahallesine ka-

³ Tarih bakımından umûmî bibliyografya için bak. Streck, Ahlat mad., İslâm Ansiklopedisi; Mükrimin Halil Yınanç, Bitlis mad., İslâm Ansiklopedisi.

dar uzanan Taht-ı Süleyman deresinin bilhassa güney yamacında irili utaklı bir çok mağara bulunmaktadır. Aralarında, içinde bir kaç kişinin ferah ferah gezip dolaşabileceği kadar yükseklik ve genişlikte olanları çoktur. Ekserisinin zemin kısmı dış seviyeye nazaran derindir. Mağaraların sert bir maddeye vurulmak suretiyle oyulduğu cidarlarındaki izlerden anlaşılıyor. Bâzılarında duman ve is alâmetleri görülmekte ise de bunların sonradan ateş yakıldığı için olduğu tahmin edilebilir. Çünkü bu mağaralar bu gün bile, bilhassa Harabe-şehir'de, doğrudan doğruya insanların ikamet ettiği birer mesken olarak kullanılmakta ve çoğu ahır, samanlık, ot deposu vazifesini görmektedir. Bâzılarına tuhaf bir kudsiyet isnad edilmiş olduğundan içlerinde ara sıra ibadet edildiği söyleniyor. Bu şekilde bir mağara (ibadethâne) krokide gösterilmiştir. Bunların içinde ve dışında yazıya, işarete, yahut arkeolojik kıymeti haiz her hangi bir emareye rastlanmamıştır.

Eski Kal'a ve eski Ahlat sûru — Ahlat'ın, coğrafi mevkiinin ve tabii şartlarının siyasî bir merkez için lâzım olan vasıfları haiz olması dolayısıyla, tarihte mühim bir rol oynadığı eskiden beri ma'lûmdur. Bunun yazılı kaynaklardan başka, şaşmaz delillerinden biri de kal'asıdır. Selim II. zamanında ikmâl edilmiş olan göl kenarındaki kal'adan ayırdetmek üzere eski kal'a adını verdiğimiz Ahlat'ın bu ilk kal'ası Harabe-şehir mahallesi ile Taht-ı Süleyman arasında sarp bir tepe üzerindedir. Bu tepe Taht-ı Süleyman çayının aktığı oldukça derin vadinin ortasında dik sahilli bir ada gibi yükselmektedir. Ancak bu kal'anın Ahlat gibi önemli bir merkez için küçük olduğu müdekliklerin gözünden kaçmamış ve meselâ 1898 de buraları ziyaret eden Lynch başka bir kal'a aramak zorunda kalmıştır. Bu İngiliz seyyahının yukarıda adı geçen esrindeki krokide ⁴ eski surların yeri gösterilmiştir. 1932 de buraları gezmiş olan Fransız âlimi A. Gabriel kal'adan başka yerde duvar izine rastlamadığını söylemekle beraber surun aynı yerde olduğuna işaret etmekte ve Lynch'in duvar bakiyelerine tesadüf etmiş olmasına ihtimal **vermektedir** ⁵. Biz gösterilen mıntakayı dikkatle gözden geçirdik, fakat **hiç bir iz bulamadık**. Esasen bu iki âlim tarafından işaret edilen yer memleket müdafaasına yarar bir sur inşasına müsaid görülmüyordu. Gabriel'de sözü geçen Mukaddesi'nin bahsettiği yığıntı belki de bir bina enkazı idi. Biz mevcut kal'ayı iç kal'a itibar ederek eski Ahlat şehri-

⁴ Lynch, *ayn. esr.*, II. s. 296.

⁵ Gabriel, *ayn. esr.*, 242 ve şekil 179.

ğimiz yerlerde duvar bakiyelerini tesbit ile eski Ahlat surunu meydana nin duvarlarını bunun etrafında aramayı uygun bulduk ve tahmin etti- çıkarmağa muvaffak olduk. Krokide görüldüğü üzere bu sur iç kal'a- nın göle bakan tarafında, sonradan yapılmış olan Bayındır köprüsü üzerinden, derenin karşı yamacına atlıyarak sath-ı mailin tam ortası- nı takiben aşağıda derenin geniş bir düzlüğe açıldığı yere kadar uzan- maktadır.

İç-kal'anın batı kıyısından ayrılan diğer kol ise Bayındır künbedi is- tikametinde seyretmekte ve bugün Hamam denilen yerde büyükçe bir burç yaparak kuzeye kıvrılmakta, bahçeler arasından İki Künbed'e ka- dar gitmektedir. Burada tam bir köşe yapıyor, bütün Meydanlık kab- ristanını içine alan düz hat halinde ilerliyor ve Taht-ı Süleyman deresi sathı mailinde surun öteki ucu ile birleşiyor. Bu suretle Malhan denilen yer dahi sur içinde kalmaktadır ki at, koyun, sığır gibi hayvanların (son- raki Selçuklular çağında dahi) burada muhafaza edildiği kuvvetle tah- min dileyebilir. Kulaksız mahallesinden yer altı tesisleri ile buraya akıtı- lan suların hep bu sur içindeki pınarlara açılması da ayrıca zikre değer.

Mahzenler — Halk arasında Akıt diye anılan bu yeraltı yapıları takriben üç buçuk ilâ 4m³ hacminde, muntazam kesme taşlarla yapılmış dört köşeli mahzenlerdir. Tepeleri kubbelidir. Hariçten basit bir toprak yığını gibi görünür. Akıtların bir kısmı define bulmak mera- kıyla delinmiş ve içleri araştırılmıştır. Buralarda mezarlığa rastlandığı⁶ ve bazılarında sikke bulunduğu rivayet edilmektedir. Tesbit ettiğimiz akıtlar şunlardır:

- 1 — Kara Şeyh mezarlığında ağzı açılmış ve içine ot doldurul- muş akıt.
- 2 — Bunun elli metre kadar güney doğusunda mezar taşlarının kü- me teşkil ettiği yerin de akıt olduğunu tahmin ediyoruz.
- 3 — Hasan Pâdişah künbedinin seksen metre kadar güney batı- sında delinmiş akıt.
- 4 — Bu künbedin yirmi metre güneyindeki tümseğin de akıt ol- ması muhtemeldir.
- 5 — Meydanlık kabristanında gösterilen yerler (Mahzenler için krokiye bakınız.) Bunların tarihî ve arkeolojik kıymetlerinin tayini hu- susunda metodik kazı yapılmasına lüzum vardır. Henüz açılmamış bu-

⁶ A. Şerif, mahzenlerden birini araştırmış ve içinde insan iskeletleriyle ça- nak, çömlek kırıklarına tesadüf etmiştir: *Ahlat kitâbeleri*, s. 81-82.

lunan bir ikisinde tecrübeler yapılması herhalde faydalı olur sanırım.

Hükümdar Sarayları — Meydanlık kabristanı ile Bayındır kümbedi arasında ve yolun kenarındaki düzlükte büyük bir küme halinde mahzen ve bina enkazı mevcuttur (Kroki). Devri hakkında kat'î bir şey söyleyememekle beraber hükümdarların ikamet ettikleri meskenler olduğunu düşünüyoruz. Nitekim aynı yerde düz taşlarla parkelenmiş genişçe bir saha dikkati çekmektedir ki buranın da saraylara aid meydanlık olması kuvvetle muhtemeldir. Hakîyî mahiyetini ve kimlere aid olduğunu şüphesiz hafriyat gösterecektir.

Künbedler — Hükümdarların veya devrin büyüklerinin medfun buldukları türbelerdir. Selçuklular devrine aid san'at eserlerinin bulunduğu orta ve doğu Anadolu'nun bir çok kasaba ve şehirlerinde bu nevi türbelere rastlanmaktadır. Ahlat'taki künbedler iki tip arz ediyor: 1) İki katlı ve üstüvanî olanlar ki bunlarda ilk kat toprağın 0,5-1 metre derinliğinden başlayarak dış seviyeden itibaren 1,5-2 metre kadar yükselen kısımdır ki aynı zamanda künbedin kaidesini teşkil eder ve dört köşelidir. Her cephede birer pencere vardır. Asıl kabir buradadır. Medfun bulunan şahsın ruhu için Kur'an okumaya ve umumiyetle ibâdet etmeye mahsus olan ikinci kısım yâni üst kat kutru 5-6 metre ve yüksekliği 8-10 metre arasında değişen üstüvanî biçimde inşa edilmiştir. Bunun da dört cihete bakan dört pencresi vardır. İki kat birbirinden taban perdesiyle ayrılmıştır. Bu tipin kubbesi mahrutidir. Ahlat'taki künbedlerin ekserisi böyledir. 2) Umumî olarak tek kat üzerine bina edilen ikinci tip künbedlerde kubbe ehram şeklinde olup gövde üstüvanî değil, köşelidir. Emîr Ali kümbedi denilen künbedle, kitabesi olmadığı için kime aid olduğu belli olmıyan diğer bir künbed bu tip-tendir. Ahlat'ta mevcut künbedler tarih sırasıyla şunlardır:

1 — Usta Şakird kümbedi (XIII. asrın ikinci yarısı)⁷. İki-kubbe mahallesinin güneyinde, gölün yakınında, tarlalar içinde, uzaklardan göz alacak şekilde yükselmektedir. En ve boy ölçüsü bakımından sağlam kalmış künbedlerin en büyüğüdür. Kubbesi dıştan hafif hasara uğramış, kaidesinin bâzı taşları eksilmiş olmakla beraber en sağlam künbedlerden biridir. Gövdeyi teşkil eden üstüvanî kısım baştan aşağı, bütün künbedlerde görülen, Selçuk tezyinatı ile süslüdür. Kubbenin gövde ile birleştiği yerde yirmi santim tahmin ettiğimiz genişlikte

⁷ A. Şerif, *Ahlat kitâbeleri* şekil 32. Bu eserde tertip hatâsı olarak resimlerin yerleri değiştiğinden bizim verdiğimiz şekil numaralarına dikkat edilmesi.

beyaz kalker bir kuşak künbedi ihata etmektedir ki üzerine güzel bir yazı ile *Āyat - al - kursî* yazılmıştır. Bu nefis künbedin kimin olduğu ve zamanı meçhuldür. Bununla aynı zamanda yapıldığı sanılan diğer bir künbedin 1273(M.S.) ile tarihlendiğini ileri süren Lynch'e dayanarak A. Gabriel, Usta Şakird künbedinin de buna çok yakın olarak tarihlenebileceğini ve üslûbunun bu tarihleme ile mükemmel uygunluk gösterdiğini söyler⁸. Usta Şakird adı bir halk geleneğine dayanıyor. Rivayete göre usta ve çırak iki mi'mar birer künbed yapmışlar; ustanın inşa ettiği yıkılmış, sağlam kalanın mi'marına Usta Şakird denilmiş.

2 — Diğer bir künbed(XIII. asrın ikinci yarısı). Usta Şakird künbedinin yüz metre kadar batı kuzeyinde bir künbed enkazı mevcuttur. Sadece dairevi bir temel ile 1 m³ lık duvar bakiyesi görülmektedir. İşte bu kaybolmuş künbedin yukarıda bahsi geçen usta tarafından yapılmış olduğu söyleniyor. Lynch'in, kitabesinin kopyasını bir imamdan aldığını iddia ettiği⁹ ve bu kitabeye göre de Sungur'un oğlu Şadi ağaya aid olması icabeden künbed budur. Maalesef tamamen yıkılıp künbed denilecek tarafı kalmadığı için tarih ve san'at bakımından kıymeti hakkında bir şey söylemek imkânına malik değiliz.

3 — Hasan Pâdişah künbedi(XIII. asrın ikinci yarısı)¹⁰. Taht-ı Süleyman mahallesinin güney ucunda bulunan bu künbedin kubbesinden kaidesine kadar, üst katının yarısı dikleşmesine yıkılmıştır. Diğer kısmında da yukarıdan aşağı büyük çatlaklar görünmektedir. En ve boy itibariyle Usta Şakird'le hemen hemen birdir. Hasara uğramayan pek süslü bir kitâbesi vardır. Burada, Mahmud oğlu Hasan Aka adı ve bunun öldüğü tarih 673 (1275) yazılıdır. Halk, bu künbedi, içinde yanının isminden galat olarak Uzun Hasan'a isnad etmekte ise de; bu, Akkoyunlu beyinin 1478 de Tebriz'de öldüğü ve orada medfun bulunduğu tarihten sabit olduğu gibi gibi mezkûr rivâyetin esassızlığı hem Abdürrahim Şerif, hem A. Gabriel tebarüz ettirmişlerdir. Künbedin alt kısmında iki mezar bulunmaktadır. Birinin üzerine beyaz, diğeri-ne yeşil renkte örtü serilmiştir. Evliya Çelebi'nin burada gördüğünü söylediği mumyaların 1910 da bir kaza neticesinde yapıp kül olduğunu Abdürrahim Şerif'ten öğreniyoruz¹¹

Diğer künbed (XII. asrın ikinci yarısı). Hasan Pâdişah künbedi-

8 A. Gabriel, *Voyages...* sahife 244.

9 Lynch, *ayn. esr.*, II. s. 290.

10 A. Şerif, *ayn. esr.*, şekil 12.

11 A. Şerif, *ayn. esr.*, s. 68.

nin hemen yanında ikinci katı tamamiyle harab olarak yalnız zemin katı kalmış bir künbed daha vardır. Mi'mari tarzı ve malzemesi yanındakinden hiç bir fark göstermez. Kabrin bulunduğu kısmın penceresinde, Selçuk eserlerinde ve alelûmum künbedlerde görülen tezyinat mevcuttur. Yazı olmadığı için aidiyeti ve zamanı bilinmiyor. Yalnız halk arasında Hasan Pâdişah'ın zevcesinin burada gömülü olduğu söylentisi vardır.

5 — Boğatay Aka künbedi (XIII. asrın ikinci yarısı)¹². İki kubbe mahallesinin kenarında ve Ergezen'e giden yol üzerindeki yanyana iki künbedden büyüğüdür. Kubbe biraz hasara uğramakla beraber umumî hey'eti itibariyle sağlamdır. Karşılıklı dört penceresi üstündeki dört kitabesi tam ve okunaklıdır. Bu künbedde Receb 680(1281)de ölen Boğatay Aka ile — Lynch bu ismi Nugatay okumuştur, halbuki baş harfinin (B) olduğu pek açıktır. — aynı yılda ölen Şirin Hatun yatmaktadır. Üst kısımda bir zamanlar dua ve ibadet edildiği anlaşılıyor. Zira sıvanmış, pencereler hizasından 30 sm. genişliğinde beyaz badana üzerine âyetler yazılmış ve güneye nazır penceresi mihrab biçiminde yapılmıştır. Buradaki renkli çiçek süsü 40-50 yıllık bir maziye sahip görünmektedir.

6 — Hüseyin Timur künbedi (XIII. asrın ikinci yarısı)¹³. Çift künbedden daha küçük olanıdır. Mevcut dört penceresinin üzerindeki dört kitâbeye göre Hüseyin Timur (ölm: 1281) ve Hüsameddin Hüseyin Aka'nın kızı Esentekin hatun (ölm: 1279)'un kabirleri buradadır. Tezyinat itibariyle daha basittir, daha çok yıpranmış görünmektedir. Kubbede çatlaklıklar belirmiş, üst katla kaide arasındaki taban perdesi yıkılmıştır. Bu künbedin diğerlerinden farkı güneye nazır penceresinin tam bir mihrab gibi işlenmiş olmasıdır.

7 — Erzen Hatun künbedi (XIV. asrın sonu)¹⁴. Merkez mahallesindedir. Gerek binanın zarıflığı gerek süs zenginliği itibariyle künbedlerin en güzellerindendir. Kubbe taşlarına varıncaya kadar her tarafı nefis bir şekilde işlenmiştir. Tezyinat motiflerinin bol çeşitli oluşu da bu künbede ayrı bir üstünlük veriyor. Her penceresinde bir kitabe mevcuttur. Kuzey tarafındaki kitabeden burada Emîr Ali kızı

¹² A. Şerif, *ayn. esr.*, şekil 17, s. 72.

¹³ A. Şerif, *ayn. esr.*, şekil 20, s. 73.

¹⁴ A. Şerif, *ayn. esr.*, şekil 34, s. 83-92. A. Gabriel, bu künbete hemen yanındaki Şeyh Necmeddin'e atfedilen türbeyi, nedense göremediğinden, bunlar hakkındaki izahatı A. Şerif'ten naklediyor (*Voyages...*, s. 248-9).

Erzen Hatun'un medfun olduğunu anlıyoruz (1397). Bu künbedin diğer bir hususiyeti de onu inşa eden mi'marın ismini ihtiva etmesidir. Bu isim şu «amele Kasım b. Üstad Ali» ibâresinde görülüyor.

8 — Bayındır künbedi (XV. asrın sonu)¹⁶. İki-kubbe mahallesinin Taht-ı Süleyman'a bakan köşesinde, büyük kabristanın ucundadır. XV. asır Türk san'atını karakterize eden bu künbed san'at bakımından olduğu kadar tarih bakımından da hususî bir dikkate lâyık bulunmaktadır. İçinde medfun bulunan Bayındır Akkoyunlu Türkmen emîrlerinden biridir. Zamanında Ahlat'ın refah ve umrana kavuştuğu tarihen ma'lûmdur. Künbedin cephesi yedi sütundan müteşekkildir. Bundan dolayı halk arasında Parmaklıklık Künbed de derler. Sütun başları umumiyetle bilinen Selçuk tipindedir. Saçağın altında bütün kubbeyi ihata eden uzun bir kitabe mevcuttur. Burada 886 (1481) da ölen Rüstem oğlu Bayındır'ın yatmakta olduğu yazılıdır¹⁷.

Yukarıdakilerden başka kitabesi ve tarihi olmıyan ve devir tayinine yarar bir işarete malik bulunmıyan daha sekiz künbed vardır. Halk arasında bunlara birer ad verilmişse de bu isimler ya doğrudan doğruya uydurmadır, yahut ta sihhatinin tahkikine imkân olmıyan rivâyetlere dayanmaktadır:

1 — Keşiş künbedi¹⁸. Çifte künbedin yüz metre kadar güneyinde ve İki Kubbe — Ergezen yolunun sağındadır. Bu sağlam künbedin pencereleri üstündeki kitabe yerleri aslında boş bırakılmıştır. Yapılış tarz ve malzemesine bakılırsa XIII. - XV. asırla tarihlenebilir.

2 — Şehid İsmail künbedi. Taht-ı Süleyman mahallesinde, derenin güney tarafındaki düzlükte evler arasında, yalnız kaidesi kalmış harab bir künbed. Kaidenin umumî görünüşü yukarıdaki künbedlerle muâsir olduğunu tahmin ettiriyor.

3 — Âlim oğlu künbedi veya Yarım künbed. Taht-ı Süleyman mahallesindedir. Alt kısmı muntazamdır. İkinci kat 1,5 metre yükseltilmiş fakat herhangi bir sebepten ikmâl edilememiştir. Malzeme ve yapılış diğerlerinin aynıdır. Tezyinat için bk. (levha II, şekil 11; levha III, şekil 16).

15 A. Şerif, Amele Kasım b. Sinan Ali okumuştur. S. 91.

16 A. Şerif, *ayn. esr.*, şekil 24, s. 76-77.

17 Bu künbedi İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1937, levha 47 de Baysungur'a ait olarak göstermiştir.

18 A. Şerif, *ayn. esr.*, şekil 36.

4 — **Emîr Ali künbedi** ¹⁹. Başta zikrettiğimiz ikinci tip künbedlerdendir. Tek katlı olduğu için yüksek değildir. Cephesi açık ve hiç bir künbedde görülmiyen şekilde ileriye doğru fırlamış, adetâ küçük bir bahçe teşkil etmiştir. Kubbesi altı köşeli ehram. Tezminat itibariyle çok basıt. Cephesinde bir kitabe varsa da bu taş sonradan konulmuş gibidir. Yapılış itibariyle tamamiyle başkalık arzeden bu künbed tetkiyçilerce diğerlerinden daha eski telâkki edilmekte ise de (A. Şerif, XII. asır; A. Gabriel, aşağı yukarı bu tarih) biz bunu, XIII. ve XIV. asırlarda hadd-i gayesine varan künbed inşa san'atının artık tereddi etmiş bir tezahürü sayarak çok daha muahhar bir devre (belki XVIII. asır) aid olarak kabule mütemayiliz.

5 — **İki-kubbe mahallesinde Taht-ı Süleyman yolunun sağında bahçe içindeki künbed** ²⁰. Tip ve kubbe Emîr Ali künbedinin eşidir. Yalnız ön tarafı açık olmayıp dört köşe bir bina biçimindedir.

6 — **Mirza Bey künbedi**. İki-kubbe'de Taht-ı Süleyman'a giden yolun tam ortasında taşlarından tamamiyle soyulmuş künbed ²¹.

7 — **Yine İki-kubbe'de bir bahçe içinde olup temellerine kadar yıkılmış bulunan bir künbed enkazı**.

8 — **Hacı Nine künbedi**. Bu künbed, Merkez mahallesinde imiş. 1938 de yeni açılan yola rastgeldiği için yıktırılmış. Biz yalnız temellerini görebildik. ²².

Künbedlerin Tarih ve San'at bakımından ehemmiyeti — Yukarıdan beri gördüğümüz veçhile Ahlat'taki künbedler XIII. - XVI. asırlarda inşa edilmişlerdir. Kitâbelerde zikredilen isimler, bu bölgede haki-miyet kurmuş Emîr ül-Kebîr, Emîr gibi yüksek devlet memuriyetlerinde bulunmuş zatlara aiddir. Adları geçen tarihî şahsiyetlere her hangi bir şekilde mensubiyetleri dolayısıyla, büyük adamlara mahsus ebedî istirahatgâh olarak yapılan bu künbedlere, bazen kadınlar da defnedilmiştir. Bu anıtkabirlerin zamanın bir çok tarihî hadiselerinin çözülmesinde ve hanedan seçerelerinin tanziminde ilk elden kaynak olmaları hasebiyle ehemmiyetlerinin ölçsüz olduğu aşikârdır. Keza bu eserler, ortaçağ Türk, bilhassa Selçuk devri san'at tarihi tetkiyçileri hususunda mühim vesikalar teşkil ediyor. Selçukiulardan kalma birçok san'at eserlerinde rastladığımız tezminatın pek çeşitli motifleri aynı zamanda birer ruhanî

¹⁹ A. Şerif, *agn. esr.*, şekil 22. s. 74.

²⁰ A. Şerif, *agn. esr.*, şekil 37.

²¹ A. Şerif, *agn. esr.*, şekil 35.

²² Künbedlerin yerleri için bk. Kroki

âbide olan künbedlere büyük bir maharetle tatbik edilmiştir. Süsler umûmî olarak, namına bina edilen şahsın ehemmiyetine göre, icabında pek nefis bir hal almaktadır. Bu bakımdan bilhassa Bayındır, Erzen Hatun, Usta Şakird, Hasan Padişah künbedleri birinci mevkii işgal eder. Bütün künbedlerde tezyinat diklemesine yani yukarıdan aşağı bir seyr takip etmekte ve pencere kenarlarının süsleri, kubbenin gövde ile birleştiği yerin tezyinatı, kitabe başlıkları birbirine pek büyük yakınlık göstermektedir. Buralarda görülen motiflerin gerek muâsır eserlerdeki gerek başka devirden fakat aynı kategoriye mensup tezyinat unsurlarıyla esash bir şekilde karşılaştırılması Türk san'atının tetkiki ve ana yollarının tesbiti cihetinden pek mühim bir hizmet olurdu.

Künbedlerin menşesine gelince umumiyetle Şark Ortaçağ san'atının henüz lâyikiyle tetkik süzgecinden geçirilmediği bu günde menşe bahsi-ne dâir fikir beyan etmek herhalde büyük bir cesaret olur. Buna rağmen biz Türk san'atı hakkında, çok kere fanteziye kaçmakla beraber mantikî görüşler ortaya atmış olan J. Strzygowsky'den mülhem olarak²³ künbed mi'marî tarzının primitif şeklini Türk çadırının temsil etmekte olduğunu söyleyeceğiz. Bahis mevzu'u asırlarda dalgalar halinde Anadolu'ya muhaceret eden Türk boylarının Asya bozkırlarından geldikleri ma'lûmdur. Ana kültürlerinin en karakteristik vasfı göçebelik olan kavimlere, yaşayış şartlarının tabii neticesi olarak en kullanılışlı gelen mesken şüphesiz çadır idi.

Künbedlerin iki ayrı tipine tekabül eden iki türlü çadır -bunlardan hangisinin eski olduğu münakaşaya değer- bu gün bile Orta Asya steplerinde mevcut bulunmaktadır. Taş bina yapısının eski zamandan beri taammüm etmiş bulunduğu memleketlerde bu kavimler taş malzemededen istifade etmekle beraber, yapılarını çadır biçiminde inşa etmişlerdir. Anadolu'ya gelen Türkler saygı gösterdikleri büyük- lere tahsis edilen abidelere maddeten ve, ocak olması dolayısıyla, manen bağlı buldukları çadırın şeklini vermekten kendilerini alamamış olsalar gerektir.

Künbedlerin bugünkü vaziyeti — Bu mühim Türk eserleri halen pek acınacak vaziyettedir. Asırlardan beri tam ihmal yüzünden pek çoğu zaten yer yüzünden silinmiştir. Daha XVII. asırda Evliya Çelebi hayli mikdar mühim künbedden bahseder²⁴. 1929 da buraları

²³ J. Strzygowsky, *Türkler ve Orta Asya sanatı me'selesi, Türkiye Mecmuası*, cilt III, 1-80.

²⁴ *Seyahatnâme*, IV., s. 134 vd.

derin tetkiyken geçiren merhum A. Şerif de yirmi iki künbed tesbit ettiğini kaydediyor ²⁵. Biz ise ancak onaltısını görebildik. Demek ki 15 sene gibi kısa bir zaman içinde yeniden altı künbed ortadan kalkmış bulunmaktadır. Bunun en başta gelen sebebi, bu yurt köşesinin en aşağı bin yıldan beri bizim olduğunun inkâr kabul etmez delilleri olan bu güzel eserlere karşı gösterilen kayıtsızlıktır. Buna kıymet takdir etmekteki aczimizi de ilâve edelim: Meselâ Merkez mahallesinde, Hacı Nine diye anılan ve bugün adından başka bir şey kalmayan meşhur künbed, sırf yola rastladığı için yıktırılmıştır. Bu tarihi eser, hem de imâr kastıyla yeni açılan yol üzerinde, biraz tamir edilip etrafına düzen verilmiş olsaydı herkesin seve seve seyredeceği mükemmel bir âbide olabilirdi.

Tarihi ve devri ma'lûm olmayan künbedlerin hemen hepsi yıkılmış veya taşları sökülüştür. Bu yüzden hüviyetlerini tesbit mümkün olmamıştır. İşe yarar olanlar saman ve ot deposu olarak kullanılmaktadır. Kitabeleri mahfuz ve oldukça sağlam görünen künbedlerin de duvarları çatlamış, bilhassa, istisnasız hepsinin kubbeleri tahrip edilmiştir. Künbedin tepe noktasına, yaptıran tarafından altın konulduğu mahiyetinde kasden uydurulmuş hikâyeye kapılan halk gizli gizli kubbeleri bozmuş ve bu yüzden âbidenin içi, dışı yağmur, kar ve saire gibi tabiat kuvvetlerinin amansız tahriplerine maruz bırakılmıştır. Bu şartlar altında millî âbidelerimizin toptan yok olmasının önüne geçilemeyecektir.

Ehemmiyetlerini belirtmeğe çalıştığımız eserlerimizin taşıdığı kıymet hiç bir ilgisizliği ve benimsemeyişi affettiremez. Kültür sahasında cemiyetimiz için açmakta olduğumuz rönesans çağı bize, herşeyden evvel, atalarımızdan devraldığımız yadigârların iyi korunmasını emretmektedir. Sadece mevcudu muhafaza etmekle dahi bu alanda müsbet bir adım atmış sayılacağımız muhakkaktır.

Bayındır Câmii — İki-kubbe mahallesinin güney ucunda, Bayındır künbedinin bitişiğindedir. Yapılışı basit bir mik'âp olan bu câmiye, kendine eklenmiş kemerli bir medhalden girilir. Medhal duvarlarının cephesindeki kitabelere göre ²⁶, 1477 de ikmâl dilmıştır. Dış tarafta beyaz bir taş üzerinde mi'marın adı yazılıdır. A. Şerif'in Baba Han olarak okuduğu bu adı A. Gabriel Baba Can diye tashih etmiş, fakat

²⁵ A. Şerif, *agn. esr.*, s. 91.

²⁶ A. Şerif, *agn. esr.*, 78

kelimenin son iki harfini nazar-ı dikkate almamıştır. Hakiykatte (amele Baba Can Beğ) okunması icabediyor. 600 yıllık bu eski Türk eseri de tamamiyle ihmal edilmiş, dolayısıyla ölüme terkedilmiş bulunmaktadır.

Bayındır köprüsü — Krokide işaret ettiğimiz, Harabe-şehir mahallesindeki, eski köprü Bayındır'a isnat ediliyor. Kitabesi yoktur. Taşları üzerinde gördüğümüz, o devre aidiyeti hakkında az çok bir delil sayılabilecek olan, şekiller hakkında ise aşağıda izahat vereceğiz.

Darbhane — A. Şerif eserinin 67. sayfasında darbhanelen bahsederken bunun Taht-ı Süleyman'da bulunduğunu ve kendinin ziyaret ettiğini kaydeder. Fakat ne yeri tam olarak gösterilmiş ne de izahat verilmiştir. Biz adı geçen mahallede böyle bir şeye rastlamadığımız gibi darbhaneye dair bir rivayet de duymadık. Müracaat ettiğimiz ihtiyarlar, bundan haberleri olmadığını, ancak İki-kubbe'de vaktiyle para kesilen bir yer bulunduğunu söylediler. Burası (kroki), yer altında olup haricen küçük bir tümsek gibi görünür. İç teşkilâtı künbed ve türbelerden tamamiyle farklıdır: üstü mukavves bir koridordan girilir. Takriben 5 metre kutruna dairevî meydanlık teşkil eden orta kısmın sağında, solunda ve ilerisinde yine kemerli olmak üzere birer girinti yapılmıştır. Bu üç kemer ile medhalin iç avluya bağlandığı yere istinat eden büyük kubbe, halen, yıkılmış bulunuyor. Taşları üzerinde kitabe veya işaret yoktur. Ahlat Şahlardan bazılarının para bastırdıkları ma'lûmsa da bu mahallin darbhane olarak nasıl kullanıldığını bilmiyoruz. Buraya darbhane derken tek dayanağımız, esasen, bir halk geleneğidir. Her halde ilerideki araştırmalar bu binanın hakiki hüviyetini açık bir şekilde ortaya koyacaktır.

Taşdirek mevki — Merkez mahallesinde Araştırma Enstitüsü'nün önündeki düzlüğün sağ tarafında hafif tümseklik görülür. Söylendiğine göre, Bayındır'ın yazlık köşkü burada imiş. Filhakika gölün daha hoş görüldüğü bu noktada temel işleri bulunmaktadır. Küçük bir araştırma kazısı vaziyeti derhal aydınlatılabilir.

Minare yokuşu — Kızılcamı dahi denilen bu yamaçta 6 m. yüksekliğinde bir duvar mevcuttur (kroki). İki-kubbe'den 88 yaşında bir ihtiyar vaktiyle burada minare enkazı gördüğünü hatırlıyor. Rivayete bakılırsa, birinci cihan harbinden önce bu duvarın dibinde eski bir yü-zük bulunmuş ve İstanbul müzesine gönderilmiş.

Mezar stelleri ve sandukalar — İki-kubbe ile Harabe-şehir arasında ve Usta Şakirt künbedine kadar uzanan geniş düzlükteki Meydanlık Kabristanı, büyüklüğü ile korkunç bir tesir uyandırıyor. Taht-ı

Süleyman'ın güneyinde bulunan Karşeyh Mezarlığı nisbeten daha küçüktür. Mezar kazıcılar buralarda derinlere inildikçe üstüste kabirler çıktığını söylüyorlar ki, bu da, pek eski zamanlardan beri bu mahallerin mezarlık olarak kullanıldığını gösterir. En üst kısım Selçuk devri tabakasıdır. Sandukalar ve kabir başlarına dikilmiş muazzam steller, uzaktan, yaprağı dökülmüş bir orınan manzarasını vermektedir. Umûmî olarak XIII. - XVI. asırlarla tarihlenen bu stel ve sandukalar, üzerlerindeki çeşitli motiflerden mürekkep pek nefis tezyinatı ile Orta Çağ Türk san'atının ölmez âbideleri mahiyetindedir. Müslüman akideleri mucibince heykel, büst ve benzerleri gibi, büyüklerin hatırasını edebileştirmeğe yarar eserler meydana getiremeyen devrin mahir üstatları için nakş, içlerinden taşan bedîî heyecanı ifadelendirmek susuzluğunu teskin eden tek vasita idi. Onlar hakiyaten ince duygularını taş üzerine aksettirmekte büyük bir kabiliyet göstermişlerdir. Asırlardan beri, her türlü haricî tesire rağmen, san'at nefisliğini muhafaza eden bu sanduka ve steller Orta Çağ Türk tezyinî san'atının en zarif örneklerini vermektedir. Bunların o zaman dahi birer anıt telâkki edildiği âbide şeklinde olmalarından anlaşılıyor (steller: boy, 240-300 sm. genişlik, 60-90 sm. en, 18-20 sm. sandukalar: boy 250-300, en, 40-50 sm. Bunların çoğu yarım üstüvanedir). Kitabe stellerin ön yüzündedir. Burası mustatil içine alınmış, satırların arası düz çizgilerle ayrılmıştır. Mustatil dışında kalan sahaya da yukarıdan aşağı olmak üzere dualar yazılmıştır. Tezyinat umumiyetle arka cephede bulunmaktadır. Her birinin muayyen yerine yapıcısı adının hakkedilmiş olması bunların herhangi bir kimse tarafından vücuda getirilebilen şeyler değil, fakat iddia sahibi üstatların eserleri olduğunu isbat eder. Bu hal o çağlarda san'atın artık anonimlikten çıkıp ferdî mahiyet aldığını, binaenaleyh yüksek san'at telâkkisi seviyesine erişildiğini göstermeğe kâfidir. Mi'marlar arasında Hacı Murad, Kasım b. Mehmed, Asil b. Üveys adları sık sık görülür²⁷. Rastladığımız en mükemmel mezar sandukalarından biri jandardarma dairesinin önünde, diğeri ilkokul bahçesindedir.

Bu ata emanetlerinin bu günkü durumu maalesef pek hazindir. Çoğu kırılmış, parçalanmış veya devrilmiş olarak yerlerde sürünmektedir. Ayakta kalanların da birçokları hasara uğramıştır. Bilhassa tarih yerlerinin -belki de kasden- bozulmuş olması son derece teessürü mucibdir. Bu âbideler, yerinde korunma endişesi şöyle dursun, fırsat düş-

²⁷ Bir de bk. A. Şerif, *ayn. esr.*, s. 87.

tükçe sökülerek mesken inşasında kullanılmaktadır. Biz bütün Ahlat evlerinde bunlardan, yazılı veya süslü, birçok parçalar gördük; bu arda arkası gelmez tahripten dolayı millî kültürümüz adına muztarip olduk.

Koyun heykelleri — Koyunlular boyuna mensup Türkmenlerin taştan koyun heykelleri yonttukları ma'lûmdur. Bu heykellere Akkoyunlu ve Karakoyunlu ailelerin hüküm sürdükleri doğu Anadolu'nun birçok yerlerinde tesadüf ediliyor. Biz bu heykellerden Ahlat'ta üç tanesini tespit ettik ve Hükûmet konağı önünde yol ortasında açıkta metruk bir halde bulunan biri kırık olmak üzere ikisini Araştırma Enstitüsü bahçesine naklettirdik. Başı kopmuş olmasına rağmen diğerlerinden daha muntazam ve güzel olan üçüncüsü ilkokul avlusunda muhafaza edilmektedir. Arkasındaki kitabeden bu heykelin mezar taşı olarak kullanıldığı anlaşılıyor (H. 801).

Yeni Kal'a — Gölün tam kıyısındadır. Surun iki ucu gölün içine kadar uzanmış hissini verir. İç-kal'a güney kenardadır ve Davulhane buraya merbut bulunmaktadır. İki katlı ve kubbeli küçük bir yapı olan Davulhanede vaktiyle nöbetçiler bulunur, anî baskınlarda davul çalarak bugün hâli bulunan, iç kal'a ile dış surlar arasındaki; garnizona bulunan askerleri uyandırıyorlarmış. Kanunî Süleyman'dan bahseden kitabesini A. Şerif neşretmiştir²⁸. Kitabenin altında çok sonraları yazıldığı muhakkak olan cyrill harfli bir yazı daha vardır ki A. Şerif bunu yanlış olarak (Antika) okumuştur. Halbuki (Aptika) okunmalıdır. Rusların burayı eczahane gibi kullandıkları anlaşılıyor. Dışkalenin kapıları haraptir. Yalnız kuzey kapısı oldukça sağlam bulunmaktadır: etrafı, muntazam yontulmuş taşlarla kaplıdır. İç taraftaki iki nöbetçi odasından biri yıkılmıştır. Kapının üstünde, oldukça iyi okunabilen kitabesine göre²⁹ kal'a M. 1568 de, Selim II. zamanında, ikmâl edilmiştir. Evliya Çelebi, buranın inşasına Mi'mar Sinan ile Zal Paşa'nın me'mur edildiğini bildiriyor³⁰. Kitabe etrafındaki tezyinat örnekleri levha II, şekil 6, 10; levha III, şekil 12, 13 de gösterilmiştir. Biz, bu kal'ayı umumî heyetiyle 10 metre mesafeden çeviren ikinci bir sur temellerine tesadüf ettik (bk. kroki).

İskender Paşa Câmî'i — Yeni kal'a içindedir. Hey'et-i umûmiye-siyle sade bir yapı ise de dört yarım kubbeye istinad eden esas kubbe azametlidir. Beyaz mermer mihrabın iki tarafında levha I, şekil 1 de ver-

²⁸ A. Şerif, *ayn. esr.*, s. 94-95, şekil, 41.

²⁹ A. Şerif, *ayn. esr.*, şekil, 40.

³⁰ *Seyahatnâme*, IV. s. 138.

diğimiz, motiflerden başka herhangi bir tezyinat mevcut değildir. İskender Paşa Câmii'nin kapısı üzerinde bulunduğunu gördüğümüz kitabe³¹ 992 (1584) tarihini taşımaktadır.

Kadı Mahmud Câmî'i — Yukardakinin yakınındadır, ve yapılış itibariyle onun aynidir tezyinatsızdır. Kapısındaki kitâbesinde³² bir 992 (1584), bir de 1006 (1597) olmak üzere iki tarih kayıtlıdır.

Câmî'lerin bugünkü vaziyetine gelince, İskender Paşa Câmii'nin pencereleri sökülmiş, duvar taşlarından çoğu dökülmüştür. Haraptır. Kadı Mahmud câmî'inin hali daha acıklıdır. Bakımsızlık yüzünden reva-kının üç sene evvel çökmesi üzerine medhal enkaz yığını altında bulunmakta ve sütunlar parça parça yerlerde yatmaktadır. Kubbesi müteaddit yerinden çukurlaştığı için câmî' yakın zamanda yeryüzünden silinebilir. Teessüfe değer bir nokta da her iki câmî'in, mabetle telife imkân olmayacak şekilde mezbele ve pislik içinde bulunmasıdır. Maneviyata fazlaca ehemmiyet veren o civar halkının bu nevi ibadet mahallerine karşı gösterdiği kayıtsızlık hayret vericidir. Tarihî ehemmiyeti haiz olan bu câmî'lerin biran evvel yıkılmalarının önüne geçilmesi millî kültürümüz hesabına borçtur, sanıyoruz.

Kadı mezarlığı — Yeni kal'anın batı kuzeyinde, yolun kenarında bulunan Kadı mezarlığı gerek stellerinin birbirine pek benzemesi gerek kitâbe tarihlerinin aynı olması itibariyle calib-i dikkattir. Tezyinat motiflerinden alınan parçalar, levha I, şekil 2, 3; levha II, şekil 9; levha II, şekil 7, de gösterilmiştir. Bir ikisi müstesna, bütün mezarlar 1054 (1644) tarihlidir ki, burada yatanların 1644 mücadelelerinde öldüklerine delâlet eder. Bu mezar stellerinin yan taraflarında birer eğri hançer resmi mahkûk bulunmaktadır (levha I, şekil 5). Kara Şeyh mezarlığındaki tezyinat için bk. (levha I, şekil 4; levha III, şekil 14, 15).

Türbeler — San'at ve tarih bakımından fazla bir şey vermemekte iseler de zamanın sayılı din ve ilim adamlarına karşı gösterilen hürmeti tebarüz ettirdikleri için mühimdirler. Ahlat'ta evliyaya ve sair mühim telâkki edilen zevata dâir rivâyetler ağızdan ağıza intikal etmektedir. Biz, burada bir kaç türbeyi zikretmekle iktifa edeceğiz:

1 — Dede Maksud türbesi: İki-kubbe mahallerinde Emîr Ali'ye atfedilen künbedin karşısında 6 m³ hacminde bir taş binadır. İçinde sonradan uydurulmuş çatma iki üç mezar bulunmaktadır.

³¹ A. Şerif, *ayn. esr.*, şekil 42, s. 95.

³² A. Şerif, *ayn. esr.*, s. 98.

2 — Şeyh Mehmed türbesi: Aynı mahalledeki sırtın eteğindedir. Bu gün bakımsız bir vaziyette bulunduğundan harapdır.

3 — Necmeddin Havaî türbesi: ³³ Merkez'de Erzen Hatun kümbedinin yanındadır. Küçük ölçüde dört köşeli bir yapıdır. Üst katı câmi' tertibindedir, fakat tamamen yıkıktır. Türbenin Şeyh Havaî'ye aidiyeti hakkında bugün hiç bir emâre kalmamıştır. Türbenin güney cephesi çok eskiden, pek acemice, bir tamir görmüştür.

Abide taşları üzerindeki işaretler — Yalnız Türk eserleri olduğu kat'i olarak bilinen âbidelerde bulduğumuz bu işaretler daha evvel A. Gabriel'in de dikkatini çekmiş; fakat o, mahdüt bir mıkdarı göstermekle iktifa etmiştir. Biz, bil'umûm kümbedlerde, câmi'lerde, köprülerde birer birer tesbit ettiklerimizin hepsini, IV. numaralı levhada veriyoruz. Mühim nokta, aynı işaretlerin Anadolu'nun birçok yerlerindeki Türk âbidelerinde mevcut bulunmasıdır. Bunların taşları yontan ustalara mahsus damgalar mı olduğu, değilse neye delâlet ettiği henüz meçhûldür. Yalnız muhakkak olan taraf bu şekillerin arasında çoğunun Orhon Türk harfleriyle pek büyük benzerlik arzemesidir. Bunları, meselâ damga gibi ve başka sahalarda kullanılmaya devam edilmiş eski Türk alfabesinin bâzı harfleri sayanlar da vardır ³⁴. Esasen, Türk damgalarının, Orta Asya ve Güney Rusya Türk kavimleri göz önünde tutularak iyice tetkiyki başlıca vazifelerimizdendir ³⁵.

Keramik (kroki) — Ahlat'ın, Süleyman Ağa taşlığı, Seyran Tepe, Hamam Önü mahalleleriyle eski iç kal'adan ve yeni kal'a dibinden getirmiş olduğumuz keramik parçalarının islâmî devirlere aid olduğu, fakat aralarında prehistorik ve Bizans çağlarını karakterize eden bir çok tiplerin de bulunduğu tesbit edilmiştir ³⁶. Taşlar, Üniversite Arkeoloji şubesinde mahfuzdur.

Sikkeler — Ahlat bölgesinden ikisi gümüş, diğerleri bakır olmak üzere 30 tane sikke getirdik. Fena halde bozulmuş olduğu için çoğu tetkiyk edilemeyen bu sikkelerden 10 unun Bizans ve 3 ünün Selçuk, İlhanî ve Eyyûbî parası olduğu Arkeoloji Müzesi asistanlarından nü-

³³ A. Şerif, *ayn. esr.*, s. 88 ,şekil 33.

³⁴ Mahmud Mes'ud, *Orhon alfabesinin Anadolu'daki izleri*, Konya, 1933.

³⁵ Bk. A. Rıza Yalçın, *Anadolu'da Türk damgaları*, Bursa, 1944, Krş.: Fehîr Gêza, *A bolgor — Törökök szerepe és müveltsége (Bulgar Türkleri ve medeniyeti)* Bp. 1940, s. 27, 30; Tablo: XXI. H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, cilt IV, s. 177-210.

³⁶ Beni tenvir etmek lütfunda bulunan sayın Prof. Arif M. Mansel'e ve sayın Dr. Bn. Halet'e teşekkür ederim.

mismat Bn. Cevriye ve Bay İ. Artuk tarafından tesbit olunmuştur. Bu husûsa dâir ileride daha etraflı bir tetkiyk yapılmak suretiyle sikkelerin mahiyeti anlaşılacaktır.

Arıklı kaya kitabeleri (levha IV) — Ahlat'ın beş kilometre kadar batısındaki derin vadinin kayalıklarından çıkan Arıklı çayının tam menbaında, biri 5 metre yüksek düz bir kaya üzerine, diğeri bunun bir buçuk metre kadar gerisindeki mağara-yol'un kapısına hakkedilmiş iki kitabe bulduk (levha IV). Üç buçuk satırlık bir metin teşkil eden birinci kitabenin sağ üst köşesi ile alt tarafında, daha kaba ve derin olması dolayısıyla, çok sonraları yazıldığı göze çarpan arap harfli bir kaç kelime mevcuttur. Asıl kitabedeki şekillerin ermeni harflerine benzediğine şüphe yoktur. Ancak kitâbelerde bizi pek ziyâde alâkadar eden bir işaretin mevcut bulunması dikkate şayandır. Bu işaret bizi mezkûr kitâbelerin, Türk kitâbeleriyle münâsebetini araştırmaya sevk etmektedir. *Divan-ü Lügat-it türk*'de³⁷ Vambéry (A. Török faj) de³⁸ geçen Oğuz kabileleri epitetonları arasında da rastladığımız bu işaret, cüz'i farkla, Oğuzlardan Bayındır boyunun daima kullanageldiği damganın aynıdır. Vaktiyle buralara hâkim olan Akkoyunlu Türklerinin Bayındırlı'lara mensup oldukları da herkesce bilinn bir hakiyattır. Ermeni alfabesine benzerliği aşikâr olan bu kitâbelerden, VIII.-IX. asır ermeni metinlerini bile türkçeye çevirmeğe muktedir olan Hrand Andreasyan bir mâna çıkmadığını söylüyor. Binaenaleyh mes'ele şimdilik hal olunmaktan uzaktır. Herhalde üzerinde daha derin bir araştırmaya ihtiyaç bulunduğu muhakkaktır. Diğer taraftan, bâzı işaretlerin (üst üste iki nokta) delâleti bu kitâbenin Orhun yazısıyla mukayesesi lüzumunu da gösteriyor.

Yazıların menşeleri mes'alesiyle meşgul olanlar her iki yazının da esasının Arami alfabesi olduğunda müttefiktirler³⁹. Diğer taraftan Ermeni yazısının mucidi sayılan Mesrop, M.S. 400 sıralarında, birdenbire ortaya bir alfabe çıkarmıştır. Bu anî tezahür âlimlerce, haklı olarak, hayrete değer bir vakıa gibi karşılanmış olmakla beraber, aynı asıldan gelen bu iki alfabenin birbiriyle münasebetinin incelenmesi cihtine gidilmemiştir. Ermeni alfabesinin Aramice'den, doğrudan doğruya değil de, Türk yazısı yoluyla meydana gelmiş olduğunu, yakın bir ihtimal olarak, düşünebiliriz. Bu takdirde, Göktürk yazısının hiç olmaz-

³⁷ Besim Atalay tercümesi, Ankara 1939, I. 56

³⁸ Vambéry Armin, *A török faj (Türk soyu)*, Bp. 1885. s. 6.

³⁹ H. Jansen, *Geschichte der Schrift*. Hannover 1925. s. 195 vd. s. 201 vd.

sa 250-300 sene daha önceden, yani M.S. III. asırdan beri mevcut olduğunu isbat etmek icabeder ki, halen bu hususu teyid eder bir vesikaya malik değiliz. Aynı zamanda, bununla muvazi olarak, Türklerin Küçük Asya'ya ilk gelişleri ve buralarda yerleşmelerinin en aşağı IV. asırda vuku'bulmuş olması şekli ortaya çıkıyor, demektir. Bu da, bütün kronolojiyi altüst edebilecek mahiyette, halli öbüründen kolay olmayan, diğer bir mes'eledir. O halde, Arıklı kitabesinin; Türk kitabeleri ile görülen müşterek vasıfları ve baş tarafında bulunan Bayındır damgasının delâlet ettiği mâna nedir?

ADİLCEVAZ

Ahlat'ın 24 kilometre kuzeyinde, Van gölünün batı kıyısında, kâindir. Etrafı sarp dağlarla çevrili derin bir vadi içine serpilmiş bulunan bu bucak merkezinde tarih ve san'at bakımından fazla bir şey bulunmuyorsa da, şehrin ortasındaki Künbed adı verilen hüyükün mazisi tarihin karanlıklarına gitmektedir. Hüyükten getirmiş olduğumuz örnek keramik buranın belki de göl çevresinin en eski meskûn yerlerinden biri olduğuna ihtimal verdirmektedir. Yapılacak bir kazı, arkeolojik bir kültür yatağı olduğu hakikatını bütün çıplaklığı ile ortaya koyacaktır. Bundan başka Adilcevaz'da çivi yazısı mahkûk taşlar da vardır. Bunlardan biri 40×35, diğeri 50×40 eb'adında olup her ikisi de İlkokul müzesinde mahfuz bulunuyor(üzerindeki tezyinat, levha II, ş. 8).

Yalçın kayalardan, Van gölünün içine kadar inen muhteşem kal'asının çok yerleri harap olmuştur. Selçuklular çağında esaslı ta'mir gördüğü batı ucundaki uzunca kitâbeden anlaşılıyor⁴⁰. Kal'anın iskele yanında, Ahlat yolu üzerindeki kapısının solunda bulunan diğer bir kitâbede de (Sultan Cihanşah) adı pek sarîh olarak okunmaktadır. Burada da iki koyun heykeline rastladık. Biri İlkokul bahçesinde diğeri Belediye dairesinin önündedir. Tezyinat ve kitabe yoktur ve oldukça yıpranmış vaziyettedirler.

Adilcevaz'ın eskiliğine delâlet eden diğer bir alâmet de, Cihanşah'tan bahseden kitabenin hemen önünde, yerde, uzunluğu birbuçuk eni yarım metre kadar olan kabartma resimli büyük bir taşın bulunmasıdır. Taş ortasından hususî âletlerle ve itina ile ikiye bölünmüş,

⁴⁰ A. Şerif, *ayn. esr.*, şekil 6.

üste isabet eden parça götürülmüş ve kabartmanın yukarı kısmı da o parça ile birlikte kaybolmuştur. Mevcut bulunan kabartma şöyledir: Bileğinde bilezik bulunan oldukça muntazam bir el parmakları ucunda malaya benzer, aynı zamanda yaprağı da andırır, 0,10 m. büyüklüğünde bir madde tutmaktadır. Arkasında, topuklara kadar bol bir pantolon giymiş hissini veren iki ayak, bunun gerisinde de, önde el parmakları ucunda gördüğümüz maddeden, yanyana, iki tane daha bulunmaktadır. Bu enteresan kabartmanın fotoğrafla tesbiti icap ederdi. Lâkin bidayetde söylediğimiz gibi böyle bir imkâna malik bulunmuyorduk.

Kal'a surları içinde, gölün kıyısındaki düzlükte ikmâl edilmemiş ve bugün fazlasıyla harap olmuş bir câmi' vardır. Malzemesi ile yarım minaresinin yapılışı Ahlât câmi'lerininkine yakınlık göstermekte ise de, üstünün dört sütun üzerine dokuz kubbeli olarak inşa edilmiş olması esaslı bir fark teşkil eder. Sütun başlıkları tezyinatlı veya nakışlı değildir. Duvar taşlarında görülen işaretler diğerlerinin aynıdır.

Bu câmi'in yukarısında Ulu Cami denilen bir bina vardır. Cephe duvarındaki kitabede (Mescid al-kebir) diye bir ibare okunuyor, fakat buranın mabetten başka maksatlarla inşa edildiği yapılışından istidlâl edilebilir: mustatil şeklindedir, içi, kemerli küçük hücrelere ayrılmıştır. Tahta minber sonradan uydurulmuştur. A. Şerif'in yerini tesbit edemediğini söylediği Hatuniye medresesi burada olsa gerektir. Adilcevazda meşhur bir de (Emîr Celâlüddin Hızır Şah)a isnat edilen türbe vardır. Fakat bu türbeden tek yadigâr olarak sadece bir mezar taşı kalmıştır (tarih, H. 703 M. 1303).

Bâzı düşünceler — Raporumun mütalâasından da anlaşılacağı üzere, Doğu Anadolu'muzun küçük bir kasabası olan Ahlat pek eski zamanlardan beri Ön Asya'nın mühim merkezlerinden biri olmuştur. Mağaraları, kal'aları, surları, sikke ve keramiği buranın, prehistorikte olsun, tarihî devirlerde olsun, oynamış olduğu ehemmiyetli rolün şaşmaz delillerini veriyor. Yalnız bu bakımlardan üzerinde durulması gereken bir mahaldir. Fakat bizi yakından alâkadar eden ikinci cephesi daha kıymetlidir. Ahlat künbedleriyle, câmileriyle, mezar stelleri, sandukaları ve heykelleriyle Orta Çağ Türk mi'marî tarzının ve güzel san'atlarının seçme örneklerini havi bulunmaktadır. Takriben, 800 yıllık maziye sahip bu ata yadigârı Türk eserlerinin lâyük olduğu şekilde korunmasının, vakit kaybetmeksizin ele alacağımız işlerimizden biri olduğunda şüphe yoktur. Çünkü yukarıda söylediğimiz gibi, âbidelerimiz tabiatın amansız tahriplerine terkedilmiş bulunmaktadır. Bunun önüne geçmek

için derhal bir depo tesis edilip, kırılan, dökülen ve yerlerde sürünerek bús-bütün harap olan san'at eserleri en kısa bir zamanda bu bina içinde toplanmalı ve muhafaza altına alınmalıdır. Maamafih bu, ancak ilk tedbirdir. Bu eserlerden faydalanmak ise, bunların, salâhiyetli kimseler tarafından ilmî tasnifine bağlıdır. O takdirde, büyükçe bir bina tutularak müstakbel Ahlat Müzesinin çekirdeği kurulabilir. Eserlerden bâzılarının İstanbul, Ankara gibi merkezlere nakli de hatıra gelebilirse de bunun pratik bir şey olacağını sanmıyoruz. Çünkü san'at kıymetini haiz olanlar hem pek çok hem de büyük ve ağırdırlar. Taşıma esnasında ehemmiyetli hasara uğrayabilirler. Orada bir Enstitü bulunduğuna göre, böyle bir külfete, esasen, lüzum kalmıyor. Sonra, künbedlerin korunmasına ana vccibelerimizden sayıyoruz. İleride müze kuruluncaya kadar depunun muhafazasına tayin edilen zatın künbedleri de sık sık kontrol etmesi, tahribatı önlemesi ve icabında bağlı bulunduğu makamı haberdar etmesi pekâlâ mümkündür.

Enstitü'nün daha faal ve verimli işliyebilmesi için bir kütüphane tesisine şiddetle lüzum vardır. Tarih ve arkeoloji elkitapları ile bölgeyi ilgilendiren ilmî yayınların Enstitü'de toplanmasına, hemen başlanmalıdır. Bunun yanında bir miktar fotoğraf ve estampaj malzemesinin de bulundurulması lâzımdır. Hele gelecek yıllarda fiilî arkeolojiye de girişilirse bu malzemenin değeri daha çok anlaşılır.

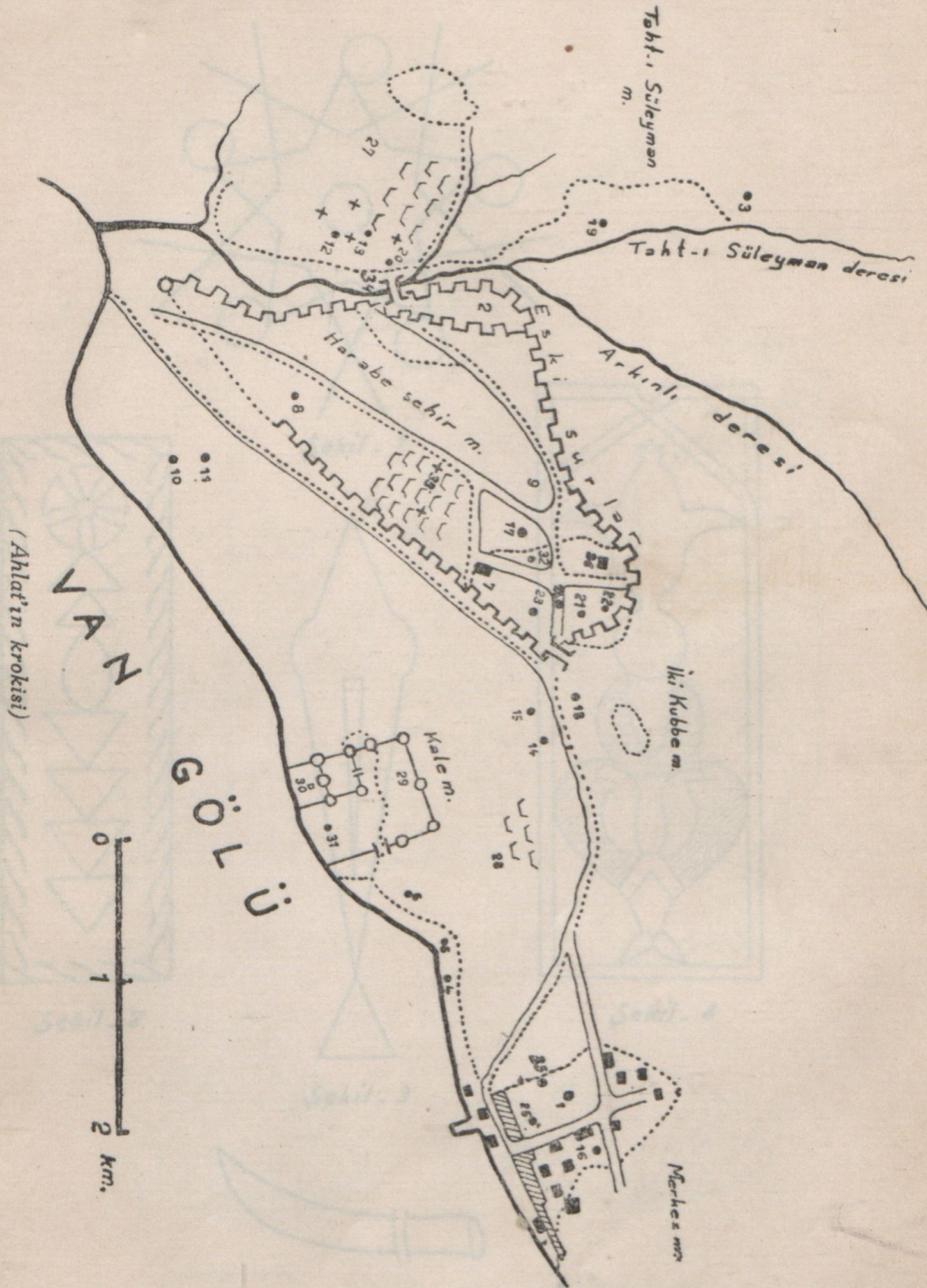
Güzel Türkiyemiz ilim bakımından kâfi derecede işlenmiş değildir. Henüz ne topraküstü âbidelerimiz kat'i olarak tespit edilmiş ve incelenmiş, ne de muhtelif bölgelerin arkeolojik çağları ta'yin edilmiştir. İlimin sür'atle ilerlediği bugünkü medeniyet dünyasında vatanımızın hâlâ Terra İncognita vasfını muhafaza etmesi, bizim için herhalde, bir an evvel bertaraf edilmesi lâzımgelen bir nakise, yüz kızartıcı bir şeydir. Bu itibarla, memleketimizi tanımak ve tanıtmak husûsunda ehemmiyetli bir adım olan «Ahlat Araştırma Enstitüsü»nün kuruluşunu görmekle cidden teselli buluyoruz.

Levhalaradaki şekillerin eb'adı hakkında izâhat — Seyahat raporumuza ilâve ettiğimiz şekillerin eb'adı hakkında takribî de olsa bir fikir vermek lâzım geldiğinden burada birkaç söz söylemek zaruretindeyiz. Şekil 2, 3, 4, 7, 9, 14 ve 15 mezar taşlarına aid tezyinat olup bunlardan şekil 14 ve 15 in eb'adı santimetre hesabıyla 270×80 dir; 180 boyunda olan diğerleri ise biraz daha ensizdir. Sultan Selim câmi'inin kapısı üstündeki kitabenin tezyini kısımları olan şekil 6, 10, 12 ve 13 ün tam ölçülerini almak imkânı bulunamadıysa da bu kitabenin tahminen

150×50 eb'adında bulunduğunu söylemek bizi biraz olsun tenvir edebilir. Bunlardan şekil 6, takribî olarak 10 santim genişliğinde bir bordürdür. Şekil 12, kitabenin köşelerini teşkil etmekte, şekil 13 satır aralığının orta, şekil 10, mütenazır iki yan boşluklarını doldurmaktadır. Şekil 1 in İskender Paşa câmi'i mihrabının üst kısmına aid sağ ve sol motifler olduğunu söylersek bu tezyin şeklinin eb'adı hakkında aşağı yukarı bir fikir vermiş oluruz. Şekil 11 ve 16 bir künbedin bir metre kadar irtifaa malik bir penceresinin iç süsleri ve bordürüdür. Şekil 8. ise aslen 50×40 eb'adında olup kırık bir taş üstüdedir. Bir kabristanda yüzden ziyade mezar taşı üzerine diklemesine hâkkedilmiş olduğunu gördüğümüz şekil 3 ise 40 santim boyunda bulunmaktadır.

- 1 — Araştırma enstitüsü
- 2 — Eski İç kal'a
- 3 — Mağara - ibadethane
- 4 — Süleyman Ağa taşlığı
- 5 — Süleyman Ağa taşlığının devamı
- 6 — Seyran-tepe
- 7 — Hükümdar sarayı
- 8 — Malhan
- 9 — Hamam-önü (Minare yokuşu)
- 10 — Usta Şakird künbedi
- 11 — Usta şakird yanındaki künbed
- 12 — Hasan Padişah künbedi
- 13 — Hasan Padişah yanındaki künbed
- 14 — Bogatay Aka künbedi
- 15 — Hüseyin Timur künbedi
- 16 — Erzen Hatun künbedi
- 17 — Bayındır künbedi
- 18 — Keşiş künbedi
- 19 — Şehid İsmail künbedi
- 20 — Alimoğlu künbedi
- 21 — Emir Ali künbedi
- 22 — Bilinmiyor
- 23 — Bilinmiyor
- 24 — Mirza Bey künbedi
- 25 — Hacı Nine künbedi
- 26 — Darbhane
- 27 — Kara-şeyh mezarlığı
- 28 — Kadı mezarlığı
- 29 — Yeni kal'a
- 30 — İskender Paşa camii
- 31 — Kadı Mehmed camii
- 32 — Bayındır camii
- 33 — Meydanlık mezarlığı
- 34 — Bayındır köprüsü
- 35 — Taşdirek

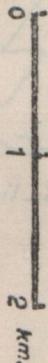
Krokide alutlar (+) işareti ile gösterilmiştir.

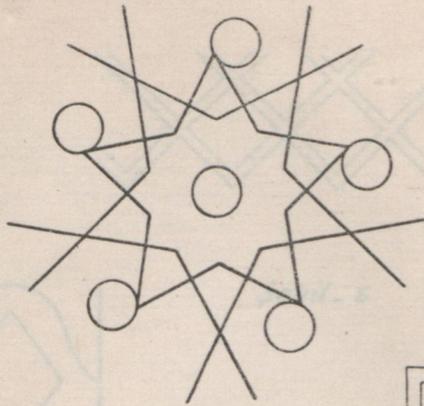

(Ahlat'ın kroki'si)

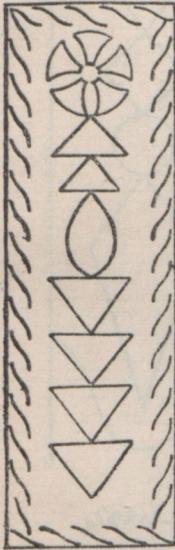
ANAN

ÜGÖL

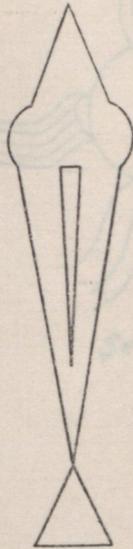

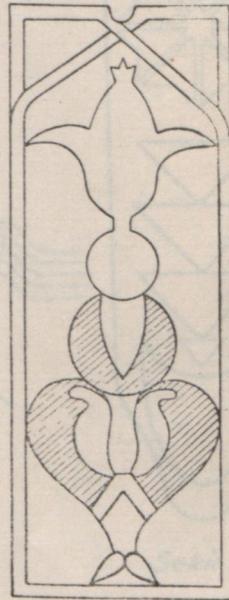
Sekil - 1

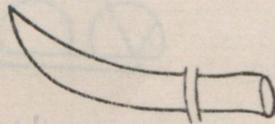
Sekil - 2

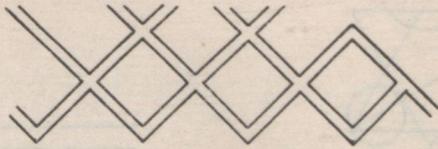
Sekil - 3

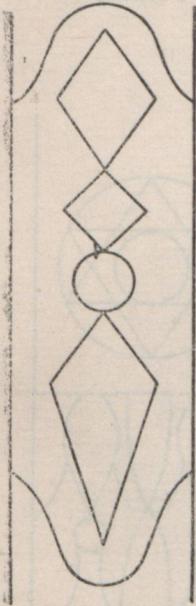
Sekil - 4

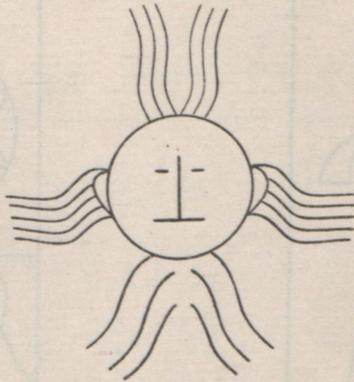
Sekil - 5

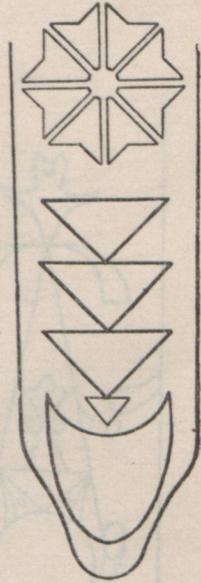
Şekil - 6

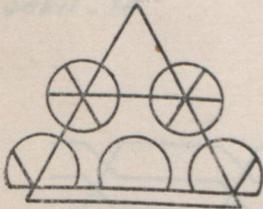
Şekil - 7

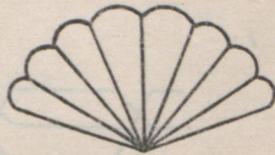
Şekil - 8

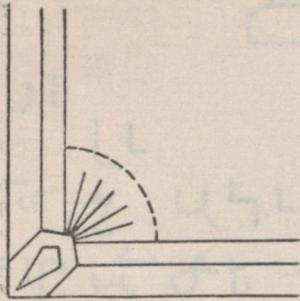
Şekil - 9

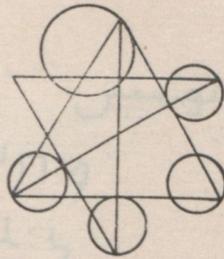
Şekil - 10

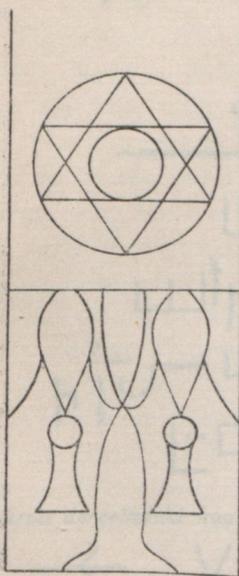
Şekil - 11

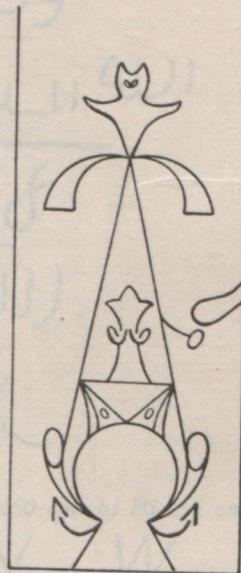
Sekil - 12

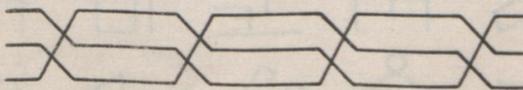
Sekil - 13

Sekil - 14

Sekil - 15

Sekil - 16

